

Halász Hajnalka

Intencionalitás metanyelv önreflexió. Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*

*Das Ungedachte ist sein höchstes Geschenk,
das ein Denken zu vergeben hat.*

(Martin Heidegger)

Az irodalomtudomány és a filozófia diszkurzusa éppúgy elkülönözödhöz az esztétikai és az episztemológiai beszédmód ellentétes érdekeltségeinek irányvonalán, mint ahogy szoros összefüggésbe is hozhatók a nyelv és a tudat problémáinak párhuzamai mentén. Ez a diszkurzív mozgásban megnyíló, önmagát egyidejűleg felfedő és elfelejtető tudományközi távolság akár annak a viszonynak a szerkezetére is emlékeztethet, amely mindkét tudományterület érdeklődésének homlokterében áll. E távolságot az intencionalitás és a referencialitás fogalmai reprezentálják, éppen ezért valamiképpen át is hidalják. A két terminus beláthatatlan bölcséleti kontextust mozgósít, mellyel a fenomenológia és a strukturalizmus irányzata még fogalomtörténeti szempontból sem azonosítható, bár ezektől a legkevésbé sem függetleníthető. Husserl és Heidegger filozófiája között az intencionalitás egyfelől folytonosságot, másfelől pedig diszkontinuitást teremt, ugyanis a fogalom félreértése, vagyis az ontológiai differencia Husserl általi elvétele, melyet Heidegger a gondolkodástörténeti feltételezettség elkerülhetetlen következményének tekint, fordíthatatlanná is teszi azt a terminust, amely viszont mindkét bölcselő számára alapvető fontossággal bír.¹ Ezen kontextusok közötti referenciáról tehát elmondható, hogy a közöttség e hely nélküli helyén – amely az intenció és a referencia helyének is nevezhető – az intencionalitás egyrészt azonosságot, másrészt viszont különbséget teremt. Létmódját tehát az önmagától vett különbség és az önmagával való azonosság egyidejűleg konstituálja, – Heidegger szavait ilyen módon formalizálva talán még nem váltunk hűtlenné a *Lét és idő*

¹ Vö. *Metszéspontok. A fenomenológia és a hermeneutika határvidékén*, szerk. SCHWENDTNER Tibor, L'Harmattan, Budapest, 2001, a tanulmánykötet első, *Husserl és Heidegger viszonya a létkérdés és az intencionalitás-fogalom tükrében* című fejezetének tanulmányaival, 13-97.

szövegéhez, a hermeneutikai kör Paul de Man-i olvasatához² ezzel mindenesetre már egy lépéssel közelebb kerültünk. Az intenció és a nyelv, illetve referencia azonosságát vagy különbözőségét illetően az amerikai irodalmár tanulmányai alapján aligha lehetséges döntést hozni, az viszont beszédes lehet, hogy az intencionalitás mibenlétének félreértéseit de Man ellentétes nyelvi aspektusok totalizálásában azonosítja. Meglátása szerint ugyanis az amerikai formalizmus a szándékot maradéktalanul azonosította az (emiatt is) organikusnak tételezett formával, s ekképpen fel is számolta a nyelv és a szöveg intencionális mozzanatát, a strukturalizmus ezzel szemben külsődleges instrumentumként, a tudat aktivitásaként értette félre az intenciót, ami úgyszintén a fogalom pusztá tagadásához és elutasításához, nem pedig átalakításához vezetett. A de Man által mindkét irodalomtudományi irányzatban feltárt ellentmondások arra utalnak, hogy korrelatív ideológiákról van szó, a tagadás mindkét esetben az elutasított igenlését és igényét is jelezte, feltételezte, mindez pedig nyilván nem független a nyelvi ideológiák egyszerre materializáló és immaterializáló tendenciáitól. Kulcsár-Szabó Zoltán a de Man-i nyelvelmélet performatív mozzanatait az értelmezői nyelv aspektusából megvilágítva többek között arra a terminológiai sajátosságra hívja fel a figyelmet, amely de Man olvasói és bírálói – s egyáltalán az olvasás – tapasztalati horizontján könnyen kívül rekedhet.³ A kritikai nyelv nyíltan aporetikus szerkezete leggyakrabban azért fejt ki az olvasók körében erős ellenállást, mert egyfelől látszólag a szükségszerűsége hivatkozva hagyja tisztázatlanul saját feltételeit, másfelől pedig ez a retorika csupán negatív tudást látszik közvetíteni, utóbbi esetben a logikai zsákutca klasszikus definíciójának asszociációja is közrejátszhat. A pusztá tagadás logikai művelete azonban még igen messze áll az apória, mint ellentétek korrelációjának önfelszámoló mozgásától, elgondolásától, pontosabban „ezt láthatólag éppen az generálja vagy teszi lehetővé, hogy maga a paradoxon vagy az apória elve ezen teoretikus keretek között nem fogható fel, nem gondolható el egység(es)ként. Itt érhető igazából tetten annak jelentősége, hogy de Man az apóriát nem – tévesen – »negatív bizonyosságként«, hanem az adott jelenség igazságértéke felőli bizonytalanságként értelmezi”.⁴ Kulcsár-Szabó a khiazmus kettős, ellentétes szerkezetével, szimmetria és aszimmetria feszültségével teszi világossá a de Man-i oppozíciók működésmódját, az

² Paul DE MAN, *Forma és intenció az Amerikai új kritikában*, ford. NEMES Péter = Uő, *Olvasás és történelem*, válogatta SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, Budapest, 2002, 57-72.; illetve Uő., *A romantikus kép intencionális szerkezete* = Uo., 118-137.

³ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kiüresítés és (negatív) dialektika* = Uő, *Tetten érhetetlen szavak. Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Ráció, Budapest, 2007, 74-104.

⁴ Uo., 82.

önazonosságot biztosító definíció következetes elutasításának és lehetetlenségének okát, valamint annak kérdését, hogy a diszkurzust mozgató aszimmetria maradéka vagy fölöslege, az önmagát megvonó, nem a tagadásból származó „semmi” vagy „negativitás milyen módon léphet mégis elő vagy válik megtapasztalhatóvá az olvasás retorikai reflexiójában.”⁵

Nos, a következő olvasat célja – a fentiekkel összefüggésben és az idézetekhez szorosan kapcsolódva – nemcsak az, hogy az intencionalitás működés módjának vagy funkciójának, szituálhatóságának és kontextualizálhatóságának a kérdésköréhez járuljon hozzá a fenomenológia diszkurzusának kikérdezésével, hanem az is, hogy egy dekráláltan nem-irodalmi, nem-esztétikai, hanem filozófiai nyelv kitüntetésével a fenomenalizálhatatlannak, a „semmi” közvetett tapasztalatának a lehetőségeire szolgáljon példákkal, és így kerülőúton minden beszéd, de kiváltképp a tudományos diszkurzus performatív-retorikai mozzanatait példázza.

Mielőtt azonban rátérnénk *Az irodalmi műalkotás* elemzésére, fel kell idéznünk a husserli intencionalitás-fogalom szerkezetét, majd pedig előzetes magyarázattal kell szolgáljunk a témaválasztásra, első pillantásra ugyanis az intencionalitás filozófiai problémája számára az ingardeni mű nem adódik közvetlenül, relevanciája bizonyításra szorul.

Mint ismeretes, Husserl fenomenológiája annak az egyszerű ténynek a következményeiből bontakozik ki, mely szerint minden tudat valamire irányuló tudat, a tudat mindig valaminek a tudata. E konstatív kijelentés önmagával egyidejűleg egy különbséget, kettősséget is *létrehoz*. Bár mindez inentől kezdve evidens, önmagától értetődő, – talán éppen ezért – az empirikus szaktudományok figyelmét mégis elkerüli az a megkülönböztetés, amely saját ismeretelméleti feltételüket képezi, ez pedig mondhatni elkerülhetetlen, hiszen a tudat a természetes beállítódásban mindenekelőtt a világ tárgyainál, azaz önmagán kívül van. A kijelentés által megkülönböztetettek közötti távolság (pozitív fogalmakkal: irányulás vagy vonatkozás) az intencionalitás, amelyet a husserli fenomenológia központi, legalapvetőbb és legrejtélyesebb fogalmaként tartanak számon. Ez különbséti meg a fenomenológiát mint első tudományt a szaktudományoktól, utóbbiak a világban előforduló tényeket [Tatsachen], előbbi a lényeket ismeri meg. A fenomenológia a lények tudománya [Wesenswissenschaft], amely már nem a belsőből a külsőre, hanem a külső redukciójával a belsőre, a transzcendentális, tiszta tudatra irányul.⁶ A tudat létmódja intencionális, a világ dolgai ezért csak mint intencionális tárgyak

⁵ *Uo.*, 83.

⁶ Edmund HUSSERL, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I.*, Niemeyer, Tübingen, 1980, 4.

adottak a számára, s ez feleslegessé (és fenomenológiailag megengedhetlenné) is teszi a külvilág létéről való metafizikai spekulációt. A (Husserlnél igen tág értelemben vett, a vonatkozás vagy irányulás korrelátumaként értett) tárgyak az intencionális aktusokban konstituálódnak. Ezek a tudatélmények az adottságmódok tekintetében különbözőek lehetnek, a legelső és legalapvetőbb azonban az immanens és a transzcendentális aktus különbsége – előbbi a reális, utóbbi pedig az ideális vagy transzcendens szférára irányul.⁷ Mivel a fenomenológia kérdése episztemológiai: miként adódnak számunkra a dolgok a tapasztalatban?; mik a megismerés feltételei?; ezért a vizsgálatnak a tárgykonstitúció módját kell szemügyre vennie, az empirikusan megragadhatatlan intencionális aktusokat kell leírnia immár nem egy természetes, hanem reflexív beállítódásban.

Bár Husserl a *Logikai vizsgálódások* megjelenését követő kritikák és félreértések miatt később igyekszik kerülni az ideális és reális terminus használatát, illetve ezeket több, azonos értelmű terminussal helyettesíti, a következő olvasatnak viszont Ingarden szövegére és szóhasználatára kell hagyatkoznia. Itt jegyzendő meg az is, hogy az elemzés során célszerűbb a fenomenológia diszkurzív rendszerének fogalmaira funkcionális, semmint szubsztanciális vagy definitív nézőpontból tekinteni. Az *irodalmi műalkotást* alkotó retorikai mintázatok így a husserli diszkurzust is – reflexívebb értelemben – tehetik olvashatóvá.

„Ideális”, „reális” és „intencionális” tárgyiságok

Ingardent kezdetben nem esztétikai, hanem filozófiai kérdések ösztönözték arra, hogy az irodalmi tárgyat válassza vizsgálódásainak kiindulópontjául. A realitás és idealitás problémájához a lengyel filozófus mindenekelőtt Husserl transzcendentális idealizmusa felől közelít, kitüntetett vizsgálati objektuma ezért nem más, mint a tisztán intencionális tárgyiság, amelynek létmódja felől való kikérdezése nézete szerint a probléma alaposabb megvilágításához járulhat hozzá. Az irodalmi mű példaszerűségéhez e szempontból nem férhet kétség, sőt, kutatási eredményei elkerülhetlenné teszik számára az ideálison és a reálison kívül egy harmadik tárgytypus bevezetését – Ingarden a tisztán intencionális tárgyiságot is önálló típusként tételezi. Miután ennek végső soron a létmódja az intencionalitás, e kísérlet szempontunkból különösen érdekessé válik. Többek között azért, mert míg vizsgálódásai során Ingarden arra a következtetésre jut, hogy az irodalmi mű mind a reális, mind az ideális tárgyiságok tulajdonságait magán viseli, ez nem a két tárgytypus

⁷ *Uo.*, 68.

viszonyának a felülvizsgálatához, hanem egy harmadiknak a tételezéséhez vezet. Az *irodalmi műalkotás* tüzetesebb elemzéséből láthatóvá fog válni, hogy bár ezzel a lépéssel semmilyen tekintetben nem haladja meg vagy módosítja Husserl elméletét, az intencionalitásra vonatkozó előfeltevések egyedi módon való *megisméltésével* és következetes kifejtésével viszont rendkívül példaszerűvé válhat. Ugyanis eközben elkerülhetetlenül a reális és az ideális tárgyiságok tulajdonságai, vagyis az immanens és a transzcendens husserli megkülönböztetése közötti *viszonyt* is tematizálnia kell. Ennek során olyan ellentmondásokba, apóriákba ütközik, amelyeket mindannyiszor egy harmadik elem megkülönböztetése által dialektizál, s teszi ezzel láthatatlanná a felfedett apóriát.

Egy lehetséges kiindulási pont rövid felvázolása előtt azonban még szólnunk kell pár szót a megközelítés módjáról. Ha az intencionalitás valóban tételezés és tételezett, aktus és tárgy különbségének a közege, akkor az olvasás nem redukálódhat a szöveg tárgyára, témájára, kinyilvánított szándékára. A módszer tehát annyiban fenomenológiai, amennyiben a jelentésképződés aktusaira, retorikájára reflektál. A szöveg diszkontinuitásainak, (amely aktus és tárgy tudaton belüli szétválásának feleltethető meg), az önellentmondásban való megmutatkozásával beláthatóvá válhat majd, hogy az intencionalitás nemcsak a tudaton, hanem a nyelven belüli teljesítménnyel is összefüggésbe hozható. Mivel Ingarden kijelentései, illetve a kijelentés módja, aktusa – miként azt Husserl aktus és tárgy összefüggésében (noha az itt jelzettől, ahogy ez majd láthatóvá válhat, eltérő értelemben) hangsúlyozza – korrelatív, tapasztalatilag szétválaszthatatlan egységet képeznek, a dolgozat következtetéseiben a kettő határai nem minden esetben kitapinthatók.

A tiszta fenomenológiai analízis nehézségei

A *Logikai vizsgálódások* bevezető részében Husserl a szigorú fenomenológiai analízis útját a természetes gondolkodással ellentétes mozgásiránnyal jellemzi, a megismerés és tapasztalat problémáját egy olyan alapvető ellenálló mozzanattal – a tudataktusok ellenállásával – hozza összefüggésbe, amelyről az empirikus tudományok szükségszerűen feledkeznek meg. A szöveghely kijelentéseit formalizálva, Husserl szándékával nem maradéktalanul konvergens módon a következőket fogalmazhatjuk meg: a tudományos diszkurzusok feltétele nem más, mint e feltétel elfelejtése, a fenomenológia pedig annyiban jelenti minden diszkurzus feltételét, amennyiben szüntelenül e felejtésre emlékeztet. Bár az analízis nehézségeiről szóló szövegrész egyes aspektusai nem feltétlenül állnak ellen az ismeretelméleti optimizmusnak, Husserl azonban több ponton is jelzi, hogy az emlékezés nem

a felejtés folyamatának egyszerű megfordítását, hanem a diszkontinuitás bevezetését jelenti: az analízis nem számolhatja fel maradéktalanul a felejtést, hiszen „az aktusok naiv végrehajtásából a reflexív magatartásba való átmenet során, illetve az ehhez tartozó aktusok végrehajtásában a kezdeti aktusok szükségszerűen megváltoznak.”⁸ Vagyis a reflexió nemcsak az eredeti aktusokhoz való hozzáférést teszi lehetetlenné, de a változás mibenléte és történése is hipotetikus marad, azaz nemcsak a felejtés tartalma megragadhatatlan, de a felejtés aktusa is *modifikáció* megy keresztül. Bár lehetetlen a tételező aktus leírása a tételezett közbejövete nélkül, az így tételezett tárgyiség azonban már nem az empirikus tudományok ontikus szintjéhez, hanem a fenomenológiai szférához kell hogy tartozzék.⁹ Ez a szféra nem azáltal különbözik a naiv beszédmódotól, hogy képes lenne kimondani a tudományok és önnön feltételét, az intencionális aktust, hiszen „csak” egy felejtésnek az elfelejtését képes tételezni [setzen],¹⁰ a szükségszerű felejtést modifikálni. A fenomenológia és az empirikus tudományok beszédmódjainak funkcionális (tehát retorikai) és nem pedig szubsztanciális különbözőségéből adódik, hogy a fenomenológiai elemzés minden pontja ki van szolgáltatva a félreértés veszélyének, „innen a csaknem kiiktathatatlan hajlam, újból és újból visszaesni a fenomenológiai gondolkodásmódból a pusztán-objektívbe.”¹¹

⁸ Edmund HUSSERL, *Logische Untersuchungen*, Niemeyer, Halle, 1922, 10. A teljes bekezdés így hangzik: „Eine vielerörterte Schwierigkeit, welche die Möglichkeit jeder immanenten Deskription psychischer Akte und, in naheliegender Übertragung, die Möglichkeit einer phänomenologischen Wesenslehre prinzipiell zu bedrohen scheint, besteht darin, daß im Übergang vom naiven Vollzug der Akte in die Einstellung der Reflexion, bzw. in den Vollzug der ihr zugehörigen Akte, sich die ersteren Akte notwendig verändern. Wie ist Art und Umfang dieser Veränderung richtig zu bewerten, ja wie können wir von ihr – sei es als Faktum oder als Wesensnotwendigkeit – überhaupt etwas wissen?”

⁹ „Es ist schlechterdings nicht möglich, die meinenden Akte zu beschreiben, ohne im Ausdruck auf die gemeinten Sachen zu rekurrieren. Und wie leicht wird dabei übersehen, daß diese mitbeschriebene und in fast allen phänomenologischen Deskriptionen notwendig mitheranzuziehende »Gegenständlichkeit« eine Sinnesmodifikation angenommen hat, in der sie eben selbst zur phänomenologischen Sphäre gehört.” *Uo.*, 11.

¹⁰ Husserl az önfeledt referencia naiv tárgytételezéséről beszél: „Anstatt im *Vollzuge* der mannigfaltig aufeinandergebauten Akte aufzugehen und somit die in ihrem Sinn gemeinten Gegestände sozusagen naiv als seiend zu setzen und zu bestimmen oder hypotetisch anzusetzen, daraufhin Folgen zu setzen u. dgl., sollen wir vielmehr »reflektieren«, d. h. diese Akte selbst und ihren immanenten Sinnesgehalt zu Gegenständen machen.” *Uo.*, 9.

¹¹ „Das ist aber eine Denkrichtung, die den allerfestesten, von Anbeginn unserer psychischen Entwicklung sich immerfort steigenden Gewohnheiten zuwider ist. Daher die fast unausrottbare Neigung, immer wieder von der phänomenologischen Denkhaltung in die schlicht-objektive zurückzufallen[...].” *Uo.*, 10.

A fenomenológiai reflexivitás előrevetett problémája ennyiben lényegesen összetettebb módon mutatja fel az önreflexivitás hagyományos képletét: a tételező aktus [Akt] és a tételezett tárgyiség [Gegenständlichkeit] viszonya nem egyszerűen eltolódik és az aktus válik tárggyá, hanem – minthogy ez az egyedül következetes lépés az önreflexivitás metanyelvének megteremtéséhez – *meg is kettőződik*: a naiv referencia és az eredeti végrehajtó aktus egyaránt *kettévál*ik szó szerinti és modifikált-fenomenológiai jelentésre, különbségük azonban, mivel nincs szövegszerű jelük, megragadhatatlan – a fenomenológiailag iskolázatlan tudat nem is képes ilyen megkettőződésre. A mindennapi beszéd önfeledtsége is ismeri kifejezés és kifejezett különbségét, e kettő fenomenológiai viszonyának leírása ezzel szemben legalább még egy, harmadik kategória (például az intencionális aktus), illetve további differenciák bevezetését igényli.¹² A „naiv-tárgyi érdeklődés” félreértéseit pedig az okozza, hogy a fenomenológiai differenciák nem tapasztalatiak vagy szubsztanciálisak, hanem kognitívak és hipotetikusak, vagyis a megkülönböztetéseket a fenomenológiai érdeklődés és az elméleti diszkurzus *retorikája* teszi elengedhetetlenné.

Bár az előzetes elméleti megfontolásokból adódó, módszertanilag nem feloldható nehézségek a továbbiakban nem merülnek fel explicit formában a *Logikai vizsgálódásokban*, az episztemológiát az etikával felváltó zárósorok azonban beszédek a problémák megoldhatóságát illetően. A tiszta fenomenológia útját álló nehézségek – így Husserl – semmiképp sem olyan természetűek, amelyek reménytelennek mutatnák a leküzdésükre tett *kísérletet* [Versuch].¹³ Ezek tehát egyszerre keltik a leküzdhetőség látszatát, magukat esetleges mozzanatoknak színlelve teszik kötelezővé a megszüntetésükre irányuló

¹² „Wo nicht das phänomenologische, sondern das naiv-gegenständliche Interesse herrscht, wo wir in den Intentionalen Akten leben, statt über sie zu reflektieren, da wird natürlich alle Rede schlicht und klar und ohne Umschweife. In unserem Falle spricht man dann einfach von Ausdruck und Ausgedrücktem, von Namen und Genanntem, von dem Überdenken der Aufmerksamkeit von dem einen auf das andere, usw. Wo aber das phänomenologische Interesse maßgebend ist, da laborieren wir an der Schwierigkeit, phänomenologische Verhältnisse beschreiben zu sollen, die zwar unzählige Male erlebt, aber normalerweise nicht gegenständlich bewußt sind, und sie mittels Ausdrücken beschreiben zu müssen, die auf die Sphäre des normalen Interesses, auf die erscheinenden Gegenständlichkeiten abgestimmt sind.” *Uo.*, 42.

¹³ „Wie groß nun auch die Schwierigkeiten sind, die einer reinen Phänomenologie überhaupt und speziell einer reinen Phänomenologie der logischen Erlebnisse im Wege stehen, sie sind keinesfalls von einer Art, daß sie den Versuch ihrer Überwindung als hoffnungslosen erscheinen lassen könnten. Das entschlossene Zusammenarbeiten einer zielbewußten, der großen Sache ganz hingeebenen Forschergeneration würde (so wage ich zu urteilen) die wichtigsten Fragen des Gebietes, die auf seine Grundverfassung bezüglichen, zu voller Entscheidung bringen.” *Uo.*, 12.

kísérleteket, ugyanakkor felszámolhatatlanok is, hiszen a vizsgálat módszerét konstituálják, lezárhatatlan és szükségszerű módon termelve újra önmagukat. Ha e módszertani paradoxonokat szüntelenül figyelembe vennék, a velük ellentétes kísérletek válnának feleslegessé vagy reménytelenné, ha tagadnánk létüket, akkor az empirikus tudományok intencionális alapja elvileg fenomenológiai kérdés nélkül is láthatóvá válna. Úgy tűnik, ezek egyszerre mutatkoznak meg és vonják meg magukat a tekintet elől. A Husserl által vázolt problémák a fenomenológiai analízisen belül, a felejtés és emlékezés feszültségteli korrelációjában szituálódnak, hiszen ezek sem akkor nem léteznének, ha emlékezetben tartanánk őket, sem akkor, ha megfeledeznénk róluk. A nehézségek azáltal merülnek fel, olyan módon vannak, hogy az őket alkotó ellentétek *nem adódnak egyidejűleg* – hol az aktusra, hol a tárgyra irányulunk, kettejük fenomenális *egysége* – s így van ez mind a tapasztalat, mind a kogníció esetében – soha *nincs jelen*. A két pólus felcserélődésének önfelszámoló mozgása a fenomenológiai analízis célpontját halasztja el: a tudományok végső ismeretelméleti megalapozása csak úgy lehet sikeres, ha ez a végtelen regresszió előbb-utóbb nyugvóponttra jut. Ez viszont csupán tapasztalatilag lehetséges (a naiv tárgyészlelésben). A világra hanyatló naivitás ezen nyugvópontja a fenomenológia számára viszont tarthatatlan, hiszen éppen ennek redukciójával, a felejtés nélküli emlékezéssel találhatna önmagára a tudat önnön transzcendenciájában. A probléma megoldása tehát a teljes naivitásba való visszacsúszás, a fenomenológia szándékának ellentéte lenne.¹⁴ A későbbiekben Husserl tehát érthető módon feledkezik meg a bevezetőben érintett paradoxonokról.¹⁵ Nem lehetséges-e azonban, hogy a módszertannak ezek az ellenállási pontjai, amelyek az empirikus tudat félreértéseinek váratlan megjelenéseikhez hasonlóan szakíthatják meg az analízis menetét, nem az akadályai – ahogy Husserl véli –, hanem a feltételei a szigorú fenomenológiának. Nem az képezi-e a fenomenológiai leírás feltételét, hogy a paradoxonokon való túllépés helyett belebocsátkozunk ezekbe? Ha e gondolatmenet következetes, akkor a fenomenológiai analízisnek felismerhetővé kell tennie saját feltételeit, vagyis a diszkurzus diszkontinuitásai a szöveg bármely pontján megmutatkozhatnak. A következő olvasatnak az lesz a feladata, hogy olyan szöveghelyekre mutasson rá, amelyek valamiképpen ellenállnak a fenomenológus

¹⁴ Figyelemre méltó, hogy fenomenológiai problémák megoldása során milyen gyakran követik egyes beszédmódok ugyanezt a mintázatot. A szigorú fenomenológia ezzel szemben csak addig működtethető, ameddig ezeket a problémákat nem tekintik megoldottnak. Husserl a probléma megoldását, amely egymással összeegyeztethetetlen ellentétek kibékítésében állna, nem tekintette saját feladatának, s ez – akárcsak egyes olvasói részéről az eldönthetetlenség azonosítása és megőrzése – messzemenő következetességre vall.

¹⁵ Az analízis nyelve viszont a legkevésbé sem. Sőt Husserl szándékát éppen a nyelv motiválja.

szándékának, az önreflexió módszere az intencionalitás fogalmának, úgy is, mint az apória a dialektikának – az ellentétes mozzanatok feszültségét pedig a fenomenológia feltételével hozza összefüggésbe. Az elemzés a magát Husserl tanítványának valló Roman Ingarden legtöbbet hivatkozott művének, *Az irodalmi műalkotásnak* a példaszzerűségét kísérli meg bizonyítani azáltal, hogy e diszkurzusról olvassa le egy szigorú fenomenológia lehetőségének feltételeit az önreflexió, a metanyelv és az intencionalitás vezérfonalai mentén.

A kérdés lehetősége

A lengyel származású filozófus kísérlete az esztétika fenomenológiai megalapozására, a fenomenológiai esztétika kidolgozására irányul. *Az irodalmi műalkotás* bevezető része a megalapozó vizsgálódások útját az esztétikai szemlélet küszöbének nevezi – az irodalmi mű lényegi felépítésére vonatkozó eredmények az esztétikai szemlélet felé vezető utat nyitják meg [den Weg zu seiner ästhetischen Betrachtung eröffnen],¹⁶ az analízis tehát egy kiterjesztés által egyetlen pillanatban szünteti meg önmagát. A fenomenológia teljesítménye egy olyan út megtétele, amelyet a tudat, a nyelv és az irodalom szaktudományai szegélyeznek, a kutatási irány ezeken keresztül vág magának utat, s végül nemcsak maga mögött hagyja, de meg is szünteti őket a redukcióban. A kérdezés addig halad, míg el nem éri a tiszta fenomenológiának azt a küszöbét, amelyen túl a kérdés és a látás közvetlenül és önmagától, minden külső érzéki-tapasztalati instrumentum nélkül adódik. A vizsgálódás útja a külsőtől a belső felé, a létezőtől a léthez vezet, szándéka szerint a fenomenológia külső instrumentuma mint kérdés a kérdezett létmódjára, ontológiájára irányul. Az irodalmi műalkotás lényegéhez vezető első lépésben az irodalomtudomány esetleges tapasztalatai és előfeltevései különítendőek el, ugyanis ez a mindennapi gyakorlat tevékenységeiben veszi használatba az irodalmi művet, a véletlenszerűen vagy megszokás útján szembe kerülő fenoménnel való foglalatosságban pedig elfelejt rákérdezni arra, mi előzi meg saját tevékenységét, illetve hogy miben áll az irodalmi mű létmódja. A mindennapi élet tevékenységei esetlegesek, előítéletek által vezéreltek és nem állnak lényegi összefüggésben a tárgy létmódjára irányuló kérdéssel. Ezekről kell megtisztítani az utat, hogy ez aztán lényegi kérdéssé legyen

¹⁶ Roman INGARDEN, *Das literarische Kunstwerk*, Niemeyer, Tübingen, 1960, 2.; ill. magyarul: *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1977. A magyar kiadásban az idézett szövegrész így hangzik: az irodalmi mű esztétikai vizsgálatához „csak ennek [lényegi anatómiája kifejtésének] fő eredményei teszik szabaddá az utat.” 20. Az út megnyitásának és szabaddá tételének egymást feltételező aktusai az önmagát megszüntetve megőrző feltétel mozgását, az akadály és a feltétel, a küszöb és az út egyidejűségét jelezhetik.

formálható, a vizsgálódások a kérdés és a szemlélet helyes irányát is megmutatják. Ami ezt a metódust megnehezíti, ami a tiszta fenomenológiai analízis Husserl által említett nehézségeit jelenti, az az, hogy a kérdésnek abban a pillanatban kell tételeznie saját tárgyát és irányát [auf die gemeinten Sachen zu rekurrieren], amelyben megfogalmazódik. Amennyiben a kérdés léttételező aktus, nem kérdezhet rá a létező feltételeire (márpedig éppen ez lenne a kutatás feladata), hiszen a kérdés kezdettől fogva e feltétel felejtésébe íródik bele. Az irodalmi mű létmódjára irányuló kérdés minden nyom nélkül törli a kérdezettet, az irodalomtudomány feledékenységébe innen nézve szükségszerűnek mondható. Következésképpen a fenomenológiai vizsgálat, amely egy kérdésfeltevéssel kezdődik, ugyanarról a talajról indul, mint az empirikus tudományok: tevékenységével elfedi önnön ontológiai alapját, amelyet egyidejűleg a létezés kontingenciájába fordít át. Az egyedüli, amely a fenomenológiát ettől megkülönböztetheti, az – Ingarden kijelentéseinek következményeit explikálva – mindennek a negatív tudása. A kérdezés paradoxonának kiküszöbölése – végső soron a tagadás, negativitás bizonyosságra való felcserélhetősége – végett lép tehát közbe a fenomenológiai elővigyázatosság, amely szándéka szerint felfüggeszti a tárgytételezés naiv felejtő mozzanatát: ahelyett, hogy az irodalmi mű lényegének az ismeretét előfeltételezné, először ennek a lényegtől független példáit teszi vizsgálat tárgyává. E különbség bevezetése egyelőre hipotetikus, hiszen még nem tudhatjuk, miben tér el a példa a lényegtől. Az intencionalizálás aktusát így egyszerre hajthatjuk végre a példák területének ideiglenes körülhatárolásában és vonhatjuk vissza a még ismeretlen lényegre irányuló kérdésben. Ez viszont nem változtat azon, hogy a különbség tisztán retorikai marad – nem tudhatjuk, mikor hajtottuk végre az aktust és mikor függesztettük fel. A vizsgálódási terület ideiglenes körülhatárolásának elővigyázatossága csupán erre figyelmeztethet, ennek a már nem is csak negatív, hanem bizonytalan tudásnak az alapján, amely nem lehet bizonyos a felcserélés sikerét illetően, a tapasztalati és az episztemológiai diszkurzus különbsége nem megalapozható. Az elővigyázatosság kudarca, vagyis a *megkülönböztetések megalapozhatatlansága* a diszkurzus lényegi szerkezetére hívhatja fel a figyelmet. A *Logikai vizsgálódások* módszertani nehézségei ugyanis, amelyeknek még-nem-jelenlévő megoldását Husserl elhalaszthatónak, a jövő feladatának véli, a *Logikai vizsgálódások* és *Az irodalmi műalkotás* szövegét is alapjaiban konstituálják és motiválják.

Ez a továbbiakban kidolgozandó állítás egy olyan szöveghelyen is megmutatkozhat, amely szintén egy fenomenológiai ontológia bevezetőjében, a fenomenológiai ontológia *küszöbén* kap helyet. A *Lét és idő* második paragrafusában Heidegger a kérdés formális struktúrájának és a körbenforgó bizonyítás formális ellenvetésének az összefüggéseit

tárgyalja, amely kiváló példával szolgálhat arra, miként mutatkozhat a kérdés mint olyan szükségszerűen torzult formában. A bizonyítás csak akkor veheti fel a körbenforgás látszatát, ha a fenomenológiai megkülönböztetések eredményét egymástól független, és nem pedig korrelatív terminusokként gondoljuk el. A felmerülő ellenvetés lét és létező különválasztásából, különbségük *megalapozhatóságának hitéből* indulhat ki, Heidegger ezt a következőképpen fogalmazza meg: „De nem forog-e nyilvánvalóan körben ez a vállalkozás? Meghatározni előbb egy létezőt *a maga létében*, azután ezen az alapon vetni fel a lét kérdését, mi más ez, ha nem körbenforgás? Nem »előfeltételezzük-e« már a kérdés kidolgozásakor azt, amit a válasznak kell nyújtania?»¹⁷ Az intencionális aktus és az intencionális tárgy fenomenológiai dimenzió belüli modifikációja vagy megkettőződése, illetve az irodalmi mű létmódjára irányuló kérdés (a legkevésbé sem hermeneutikai) körkörössége, amely a kikérdezett példát és a kérdezett lényegét teleologikus összefüggésbe helyezi, az idézetben megfogalmazott ellentmondásokat igyekeznek megkerülni, további különbségek bevezetésével halasztva el explicit megfogalmazásukat. Az Ingarden előzetes megfontolásaiból levezetett előfeltevések, ezen belül a kérdés léttételező aktusként való interpretációja elfedi a kérdés szerkezetét, amennyiben teljes mértékben kiiktatja abból a kérdezett előzetes megértésének teljesítményét, és a tételezés performatív aspektusát totalizálja. A megkülönböztetéseket így az egymásutániság rendjébe helyezi, amelyben a különböző mozzanatok nem *konstituálják* egymást, hanem *megalapozó* módon viszonyulnak egymáshoz. Amellett, hogy tételező aktus és tételezett létező, aktus és tárgyiség vagy lét és létező ekkor egy genetikus, hierarchikus rendbe fordulnak át, lényegi egymásra vonatkozásuk is rejtett marad. A válasz „nem levezetésen nyugvó megalapozás, hanem az alap felmutató hozzáférhetővé tétele [Grund-Freilegung].”¹⁸ A tételezett tárgy sem utólagosan jön létre az aktusból, külsődleges mozzanatként. Megértésük lehetősége éppen abban rejlik, hogy valójában szétválaszthatatlanok. Bár Husserl és Ingarden is kettejük eredendő fenomenológiai egységét hangsúlyozza, ez azonban pusztán formális marad. Az egyidejű egység tulajdonképpen aporetikus, amely látszatként egyfelől a bizonyítás útjában áll, másfelől pedig a bizonyítás lehetőségeként mutatkozhat meg. A formális ellenvetések a diszkurzuson belül is felmutathatók mint paradoxonok. Az *irodalmi műalkotás* szövegéből példászerűen válhat láthatóvá, miként ismétlődik számtalan variációban a kérdés torzult szerkezetének formális

¹⁷ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Osiris, Budapest, 2004, 23.

¹⁸ *Uo.*, 24.

ellenvetése, úgy is mint a vizsgálódás paradox lehetősége. Míg Ingarden kinyilvánított szándéka, szövegének tematikus szintje szüntelenül megkülönböztetéseket tesz, majd a dialektikában oldja föl az ellentétes pólusok egyidejű szembenállását, megalapozó viszonyná alakítva kölcsönös feltételezettségüket, addig – ettől elválaszthatatlanul – az általa beszélt nyelvet a korreláció működteti.¹⁹ A kritika így nem kívülről adódik a szöveghez, hanem

¹⁹ Rudolf Bernet az intencionalitás-fogalom heideggeri átalakítását elemezve az intencionalitás episztemológiai (Husserl) és ontológiai (Heidegger) értelmezésének különbségét a megkülönböztetett fogalmak (érzéki és kategoriális, létező és lét, tárgy és aktus, stb.) közötti viszony eltérő elgondolásának megmutatásával teszi láthatóvá. Ontológiailag az intencionalitás fogalma egy immanens kapcsolatot, episztemológiailag ezzel szemben egy különbséget reprezentál: „[Heidegger] nézete szerint a fenomenológiai redukció a szétválasztás művelete Husserlnél, ami homlokegyenest ellenkezik az intencionalitás létével, mely egy viszony, kötelék avagy kapcsolat léte.[...] Valójában a létmegértés – bárminemű létről legyen is szó – transzcendencia kérdése, s ez az intencionalitás olyan formája, mely megelőzi a szubjektum és az objektum, bensőség és külsőség közti megkülönböztetést.” Uő, *Husserl és Heidegger az intencionalitásról és a létről*, ford. NYÍRÓ Miklós = *Metszéspontok*, 29.; 32. Szegedi Nóra szintén a viszony ontológiai szintre való áthelyezésében, illetve a megkülönböztetettek korrelatív elgondolásában azonosítja a fordulatot. Emellett azonban – s ezt az eldönthetetlenséget azonosító és megőrző értelmezői lépést a továbbiakban is érdemes lesz szem előtt tartani – mindezt egy olyan problémára adott válaszként értelmezi, amely Husserl elméletében feloldhatatlan ellentmondásként jelentkezik. Ennek során két szöveghelyet vesz szemügyre, ahol Husserl „leküzdhetetlen nehézségbe ütközik” (68). Az első a valós noézis (a tárgyra való vonatkoztatás, értelemadó aktus) és a nem valós vagy ideális noéma (tárgy) összekapcsolását, pontosabban az intencionális aktusok és a tárgy különbségének, megkülönböztethetőségének mibenlétét érinti: „A kérdés éppen az, hogy ha a noéma nem azonos ezzel a végtelen aspektus-sorozattal, akkor miben különbözik tőle, s mit jelent az ezen aspektusokban való konstitúciója? Mi az a többlet, amellyel a noéma rendelkezik nemcsak az adott aspektushoz, de még a lehetséges aspektusok összességéhez képest is? Mindenesetre az egyik lehetséges és kézenfekvő magyarázat erre a többletre a következő: ha akár Kant, akár Husserl egyértelműen azonosítaná a tárgyat (noémát) az érzéki képzetek (aspektusok) megfelelő szabályok szerinti szintézisével, akkor megmagyarázhatatlan lenne az a tény, hogy már mindig is tárgyat észlelünk, s nemcsak utólag, a szintézis befejeztével (ami Husserlnél egyébként is lehetetlen lenne a szintézis végtelensége miatt) állapítjuk meg, hogy korábbi érzéki benyomásaink egy tárgyat »adnak ki.«” Uő., *Intencionalitás és interpretáció. Megjegyzések a husserli intencionalitás és Heidegger megértés-fogalmának kapcsolatáról*, Uo., 66. A másik, ezzel összefüggő probléma bár inkább temporális, mint strukturális, az előbbihez mégis nagyon hasonló: a transzcendentális tárgy husserli leírását Szegedi ezek után a genetikus fenomenológia felől vizsgálja meg. Husserl a tárgytudatnak az érzetadatokból való kialakulását a passzív szintézisről szóló fejtegetéseiben tárgyalja, de – mint Szegedi kimutatja – az eredet megragadásakor paradoxonokba ütközik. A folyamatot leíró két tudati esemény, az affekció és a szintézis nem rendezhető ellentmondás nélkül genetikus összefüggésbe, időrendjük eldönthetetlen: „Husserl tehát azzal a problémával szembesül, hogy vajon az affekció vagy a szintézis az elsődleges. Melyik a feltétele a másiknak? Választ végül is nem kapunk, mert Husserl egyfelől rámutat arra, hogy a szintézis formai feltételeinek fenn kell állniuk, hogy az affekció létrejöhesse, másrészt viszont hiába teljesülnek ezek a feltételek, ha az »affektív erő nulla.«” (68)

magát a szöveget konstituálja, abból fejlik ki, mutatkozik meg, mint a nyelv önmagának való ellenállása.

A tisztán intencionális tárgy bevezetése

Az irodalmi mű létmódjának meghatározására irányuló kísérlet célja az irodalmi mű önidentitásának felmutatása, a létmódnak mint *önazonosságnak* a megmutatása. A vizsgálódás tárgya azért bizonyul példaszerűnek, mert egyidejűleg áll ellen és/ezért igényli a fenomenológiát mint értelmezést. Ha a fenomenológiának mindenekelőtt azt a fenomént kell láttatnia, amely a leginkább el van rejtve, akkor az irodalmi fenomén „különösen alkalmas vizsgálódási objektum”, hiszen már az első szemügyre vétel alkalmával egymást kizáró állítások rendelhetők hozzá. Egyszerre mondható róla, hogy időbeli és időtlen, változásra képes és változhatatlan, ismételhetetlen és ismételhető létező. Ingarden példák sorával támasztja alá, hogy az irodalmi mű egyaránt rendelkezik a reális és az ideális tárgyak tulajdonságaival, „[...] úgy látszik, hogy az egymást kölcsönösen kizáró lehetőségek mindegyike mellett nyomós érvek szólnak”.²⁰ A vizsgált tárgy idealitását egyszerre kell tagadnunk és állítanunk, ugyanez pedig realitásáról is elmondható. A vizsgálatnak ekkor már nem az a feladata, hogy két ellentétes tartalmi mozzanat – ideális és reális – közül válasszon, hanem *egyenértékű és egymást kizáró logikai aktusok között kell döntenie*: a tagadás és az állítás a diszkurzusnak ezen a pontján egyenértékűvé válik, logika és szemantika összekapcsolásának módját illetően eldönthetetlenség áll fenn. A választás mégis mindkét irányban következményekkel bír – ha az irodalmi mű realitását és idealitását egyidejűleg állítjuk, akkor egy aporetikus szerkezeten belül kölcsönös feltételezettségükre derülne fény. Ha mindkét lehetőséget tagadjuk, a paradoxon *formálissá* válik és a leírás *akadályának a*

Heidegger az észlelést konstituáló értelmezés-fogalommal választ ad ugyan a kérdésre, a zárószókból ítélve azonban a szerző számára az ilyen módon feloldott paradoxonok nem szűnnek meg nyugtalanítóak lenni: „Ezzel a fordulattal tehát megoldódott egy olyan probléma, amelyet Husserl végül is nem tudott megnyugtató módon tisztázni, de el is torlaszolódtak olyan utak, amelyeknek Husserl ugyan nem jutott el a végére, s amelyek talán zsákutcák, de arra mindenképpen érdemesek, hogy legalább megpróbáljunk járni rajtuk.” (74) Bár egy retorikai olvasat az eldönthetetlenség kimutatásával csak fokozni képes ezt a nyugtalanságot, az apória (mely bár logikailag zsákutca, de a nyelvnek mint retorikának az egyedüli járható útja) episztemológiai szerepét azonban a filozófiatörténetitől eltérő kontextusban mutathatja föl. (Logikai ellentmondás és nyelv, retorika viszonyához lásd Paul de Man Nietzsche-tanulmányát: Paul DE MAN, *A meggyőzés retorikája*, ford. FOGARASI György = Uő, *Az olvasás allegóriái*, Ictus, Szeged, 1999, 163-180.

²⁰ *Uo.*, 24.

látszatát kelti. A döntés észrevétlen és pillanata szövegszerűen nem megragadható. Az egymást kizáró állítások fenntartása ellentmondana az azonosság (retorikát kizáró) logikai tételének,²¹ ebből következően a tagadás válik szükségszerűvé. A fenomenológiai analízis ezután megköveteli egy harmadik kategória bevezetését, amely megszünteti az ellentétes állítások feszültségét. Szembetűnő a kérdés fenoménjét elfedő interpretációval való strukturális hasonlóság – Ingarden a husserli megkülönböztetés formális ellentmondására való válaszként vezeti be a tárgyiságok újabb kategóriáját, amelyre az irodalmi mű tisztán intencionális létmódja szolgáltat példát.

Ha az egyidejű állítás és tagadás szükségességének paradoxonát magunk is pusztán formális szerkezetnek tartanánk, amelyben az ellentétes elemek nem konstituálják, hanem csak egyszerűen kizárják egymást, ha függetlennek tételeznénk őket egymástól, elkerülné figyelmünket a tárgyalásmód azon szükségszerűsége, hogy Ingarden további, az irodalmi művön, illetve a rétegeken belüli megkülönböztetései szerkezetileg a paradoxon kizáró állításait *ismétlik* meg, tehát mégiscsak *igenelnie* kell azokat. Ekkor pedig az a kijelentés tehető, hogy amennyiben Ingarden retorikája *egyszerre utasítja el és ismétli meg a formális ellenvetés paradoxonjait*, annyiban ezek nem akadályozzák, hanem éppenhogy lehetővé teszik a diszkurzusát. Az irodalmi mű rétegeinek elkülönítése és leírásuk szintén beszédesek lesznek az önazonosság bizonyíthatóságára nézve.

Az irodalmi mű rétegeinek különbsége és önazonossága. Hanganyag és hangalak

Mint ismeretes, Ingarden az irodalmi mű felépítését heterogén rétegek polifón összjátékaként jellemzi, amelyhez minden réteg sajátos anyaggal és szereppel járul hozzá. Az egyes rétegek egyszerre oldódnak föl és őrződnek meg ebben a polifóniában. Az elemzés egy lineáris, teleologikus útvonalat jár be, amelyen belül az egyes fejezetek feladata egyrészt a rétegek megkülönböztetése, másrészt pedig önazonosságuk kimutatása. Az első két nyelvi réteg (1. szóhangzások [Wortlaute] és hangképződmények [Lautgebilde] rétege; 2. jelentésegységek [Bedeutungseinheiten] rétege), amelyek a grammatikai hierarchia mentén haladva egyre nagyobb összetettséget mutatnak, minden diszkontinuitás nélkül vezetnek át az irodalom ábrázoló teljesítményéhez (3. sematizált látványok [schematisierte Ansichten]

²¹ Míg a logikának az (ön)azonosság, addig a retorikának éppen ellenkezőleg, az (ön)azonosság hiánya a feltétele.

rétege; 4. ábrázolt tárgyiasságok [dargestellte Gegenständlichkeiten] rétege), előfeltételezve nyelv és kép folytonosságát.

A *hanganyag* [Lautmaterial], az erre épülő *hangalak* [lautliche Gestalt] és az ez utóbbival összekapcsolódó *jelentés* [Bedeutung], valamint a *szóhangzás* [Wortlaut] megkülönböztetése és összefüggéseik olyan nyelvi mintázatokot alkotnak, amelyek a későbbiekben is példaértékkel bírnak majd, illetve a szöveg többi részére is kiterjeszthetők. A nyelvi képződmények anyagi oldalát és a hangalakot a reális és az ideális tárgyak tulajdonságai különböztetik meg – a hanganyag örökké változó, esetleges módon aktualizálódó és sokféleképpen realizálódhat, az alak ezzel szemben „szigorúan azonos” [streng identische, lautliche Gestalt], bár nem nevezhető ideálisnak a szigorú értelemben, ugyanis nem létautonóm és felfedezve megismerendő tárgy. De nem is reális, mégis a valóságban gyökerezik [in der Realität verankert]. Míg az anyag ismétелhetetlenül sokféle, a típuszerű hangalak abban különbözik az előbbitől, hogy ismétелhetősége által mindig egy és ugyanaz marad. Nem az anyag meghatározott részei vagy jegyei ismétлődnek azonban, a hangalak „nem a konkrét hanganyag tulajdonságaiból illetve részeiből van kiválogatva, hanem felépül rájuk, megmutatkozik rajtuk, miközben konkretizálódik bennük.”²² A hangalak a szóhangzással szemben még nem bír jelentéssel, az egyetlen tulajdonsága, amely a leírásnak ezen a szintjén elkülöníthetővé teheti, az a jelentés nélküli ismétелhetősége. Emellett az esetlegesen realizálódó, jelentéstelen anyag ugyanúgy, sőt egyidejűleg érzékelhető az ismétлődő hangalakkal. Vagyis sem a kogníció, sem a tapasztalat számára nem adódik olyan tulajdonság az ismétлésen kívül, amely kettejüket megkülönböztethetné. Az ismétлés fogalma viszont ezen a ponton teljességgel formálissá, tisztán retorikaivá válik, tartalmilag tehát üres, funkciója pedig a megkülönböztetés. A hangalak saját identitását ugyanis nem az ismétелhetőség itt említett tulajdonsága által, hanem utólag, egy hozzá képest heterogén grammatikai szinttől nyeri el, a mindig azonos jelentéstől [einer und derselben Bedeutung]. „S úgy látszik, hogy a hanganyagnak [ami egyébként nem egészen korrekt megfogalmazás, mert nem a konkrét hanganyag, hanem a szóhangzás a jelentés hordozója. – A szerző megjegyzése] egy mindig azonos jelentés hordozójaként való alkalmazása eredményezi, hogy a szóhangzás mint mindig azonos hangalak elválik a konkrét hanganyagtól.”²³ A jelentés azonossága

²² *Uo.*, 45./33. „Sie ist keine »Auswahl« von Eigenschaften bzw. Teilen des konkreten Lautmaterials, sondern baut sich auf ihm auf, gelangt an ihm zur Selbstpräsentation, indem sie sich in ihm konkretisiert.”

²³ *Uo.*, 46./34. „Und da scheint uns, daß die Verwendung eines Lautmaterials zum Tragen [was übrigens nicht ganz korrekt gesagt ist, weil nicht das konkrete Lautmaterial, sondern der Wortlaut der Träger einer Bedeutung

kölcsönzi a hangalak azonosságát, a hangalak önidentitását így az a jelentés biztosítja, amelyről még szintén nem tudható, miképpen marad minden alkalommal „egy és ugyanaz”. A negyedik operatív terminus a szóhangzás, amely egyrészt végleg kizárja a hanganyagot, másrészt pedig jelentés és hangalak egységét nevezi meg. A szóhangzás végső soron a hangalakkal azonosítható, s rá is igaz az állítás, hogy kizárólag funkcionálisan, diszkurzív működésmódja által határozható meg: egyszerre különböztet meg és azonosít két-két, azaz három terminust. Ha mégis szubsztanciális módon próbálnánk megnevezni – ez az önazonosság bizonyításának a feltétele –, akkor azt tapasztalnánk, hogy a meghatározás minden alkalommal tartalmazza a meghatározandót. Tehát: a hangalak azáltal az, ami, hogy nem más, mint szóhangzás; a szóhangzás pedig nem más, mint jelentés és hangalak azonossága. A hanganyagot és a hangalakot a szóhangzás különbözteti meg, azaz hangalak és jelentés egysége. A hangalak egyszerre jelentéses és jelentéstelen. A definíció végtelen tautológiává válik, amelyben noha minden elem különbözik a többitől, nem tudható azonban, hogy miben áll ez a különbség, hiszen ekkor elkerülhetetlenül a megkülönböztetett elemek egyikét kellene megneveznünk. És nem is csak ez itt a probléma, hiszen ha azt kell állítanunk, hogy a hangalak és a szóhangzás között az a különbség, hogy a hangalak hol szóhangzás, hol nem, illetve hogy hanganyag és hangalak különbsége az, hogy a hangalak szóhangzás is lehet, valamint a két állításból következően: a hangalak hol hanganyag, hol nem, akkor még azt sem tudhatjuk, az egyik elemet vagy a másikat kell, hogy válasszuk, az egyik tautológiát vagy a másikat. Két tautológia egyidejűleg bizonyulhat igaznak. S ekkor már nem állunk távol a tisztán intencionális tárgy születésének pillanatától, amely nem tudott dönteni idealitás és realitás állítása és tagadása között, s ezért hol az egyiket, hol a másikat fejtette ki egy paradox, végső soron tautologikus narratívában. Diszkontinuitás és kontinuitás, különbség és hasonlóság viszonya a tautológiában – a dialektikával szemben – nem az összjáték vagy a teleológia (amelyben a két elem egymás hiányát kölcsönösen egészíti ki, de lehet-e valójában szó hiányról ott, ahol ez a hiány láthatóvá tehető?), hiszen bár belátható, hogy a terminológiai lánc elemei nem ugyanazok, különbségükből mégsem származhatna *látható*, megjeleníthető többlet. Mi az oka annak, hogy az analízis láthatólag éppen ezekből a többletekből, dialektikusan épül föl? Hogy a tautológia és a paradoxon a dialektika felől már egyáltalán nem mutatkoznak meg, a két struktúra egymást kizáró viszonyára utal. Apória vagy tautológia és dialektika diszkurzív összefüggését – a már említett elemzés nyomán – egyaránt

ist] einer, und zwar einer und derselben Bedeutung, zur Abhebung des Wortlauts als einer identischen lautlichen Gestalt von dem konkreten Lautmaterial führt.”

formalizálhatjuk aszimmetria és szimmetria kiazmuson belüli feszültségeként, annak megválaszolására azonban, hogy a szintézis miként hozhat létre önmagából egy látszólagos többletet, vagyis – egy sietősebb olvasat számára – miért tűnhet úgy, hogy Ingarden (és egyáltalán a leíró nyelvészet) megkülönböztetései adekvát módon fejezik ki a nyelv médiumának szerkezetét, ahhoz az a látszat és empirikus valóság-fogalom közötti különbség kínálkozik, amelynek mibenlétét Kulcsár-Szabó Zoltán – hasonló kérdésfeltevással – a de Man által tárgyalt nietzschei apollóni/dionüszoszi fogalompáron vizsgálja meg,²⁴ és amely a heideggeri fenomén-fogalom kettős értelmével, illetve az ontológiai differenciát egyszerre megőrző és – megkülönböztethetlenségükből adódóan – veszélyeztető terminológiával is lényegi összefüggésben áll.²⁵ Előbbi perspektívából a szubsztanciális azonosítások tulajdonképpen abból a hiányból, pontosabban – mint az értekező kimutatja – a dionüszoszi *nemléte*ből adódnak, amely nemlét csak attól kezdve érzékelhető és értelmezhető hiányként, miután az már a látszatvilág fenomenalizált részévé vált. Ez a látszat saját hiányát a többlet vagy fölösleg *tautologikus* újratermelésével próbálja kompenzálni. A tropológiai helyettesítések eme rendszere csak akkor válik ideologikussá, ha a látszat – feledve saját feltételét – *kettéválik*, azaz „az apollóni, amely eredetileg nem más, mint önnön látszat voltának tudata (s ennyiben retorikai mintája valóban a trópus lehet), a szókratészi világban utánzás és utánzott valóság pozícióira bomlik szét, mely utóbbiban mintegy erőszakosan helyreáll a tulajdonképpeni identitásának a dionüszoszi hiába keresett alapja.”²⁶ Ahogy „korántsem magától értetődő mindezek során, hogy hol vonható meg a határ a művészet e kétféle kompenzációs teljesítménye között”,²⁷ az ingardeni diszkurzusból hasonlóképp, aligha lesz eldönthető, hogy a terminológiai megkülönböztetések, többletek, diszkurzív pótlékok tropológikus helyettesítés vagy pedig szubsztanciális azonosítás eredményei, mert – ahogy ez a hangzásréteg vizsgálatánál már megmutatkozhatott – saját kontextusában minden terminus egyszerre lehet egy dialektika és egy apória része, amennyiben ezek hol lehetővé teszik a különbözést, hol ellehetetlenítik azt, hol azonosíthatók egymással, hol pedig különböznek

²⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A nyelv zenéje. Fölösleg és hiány A tragédia születésében* = Uő., *Tetten érhetetlen szavak*, 9-40.

²⁵ Heidegger művészetfelfogásának nyelvemléti kontextualizációjához lásd Kulcsár-Szabó Zoltán elemzését (*Figurativitás és történetiség Heidegger A műalkotás eredete című művében, I.m.*, 167-199.), amely egy nem-érzéki materialitás-koncepció jelenlétének lehetőségét mutatja ki Heidegger diszkurzusában.

²⁶ Uő., 36.

²⁷ Uő., 38.

egymástól. Míg a fenomenológiai elemzés mint metanyelv egy megkettőződésből jön létre, addig a tautológiában eldönthetetlené válik, hogy ez a szétválás végbement-e vagy sem.

A lépcsőzetes grammatikai hierarchia egymást követő elemei, az anyag, a hang és a jelentés az irodalmi mű rétegeihez hasonlóan a nyelvnek egy olyan szinkrón polifóniáját képezik, amelynek az érzékelés számára nincs időbeli kiterjedése. Önmagukban a szinteket vagy rétegeket többnyire nem ragadjuk meg, nem is érzékeljük, grammatikai összekapcsolásukat sem logikai vagy kognitív aktus végzi el – a grammatika automatizmusát nem logikai ítéletaktusok működtetik, hiszen a nyelvi képződmények közvetítetlenek az értelem és a tapasztalat felé, *önmagukból adódnak*, ennyiben viszont éppenhogy *nem adottak* számunkra, nem érzékelhetők és nem megragadhatók. A nyelv képződménye, úgy, ahogy áltagos mindennapiságában belevész a használatba, nem grammatikusan strukturálódik. Ha a tekintet mégis célba veszi, elkerülhetetlenül lép közbe egy megkülönböztetés, amely az értelmet és a tapasztalatot megelőzve nem ellenőrizhető vagy igazolható bár, mégis szükségszerű, mert a fenomén létében, abszolút közvetlenségében még egyáltalán nincs adva. Csak a megkülönböztetés által adott. Csakhogy éppen e különbség miatt már nem önmagából adódik és nem is közvetlen többé.

Úgy tűnik, hogy az ingardeni narratíva szüntelen megkülönböztetéseivel – hiszen ezek a közvetettséget fokozzák – egyre messzebb kerül céljától, mintha szándékával ellentétes utat járna be. Lehetséges azonban, hogy ezáltal tárgya közvetlen közelében mozog. A fenomenológiai vizsgálódással együtt és általa eddig olyan módon közelítettünk a nyelv fenoménjéhez, hogy a tőle elválasztó és az őt alkotó különbséget a hanganyag, a hangalak és a szóhangzás megkülönböztetéseiben vizsgáltuk meg. A tautologikus narratív szerkezetek eközben példászerűnek bizonyultak. A jelentésegységek rétegének vizsgálata más aspektusból fogja megmutatni ezt a tautológiát.

Jelentés és intencionalitás

A hangképződmények rétegét tárgyaló fejezetben a hangalak és a szóhangzás identitását a jelentés még bizonyítatlan azonossága és indifferenciája alapozta meg. Az önidentitás felmutatásának elhalasztása ezért nagy jelentőséggel ruházza föl a jelentésegységek rétegeről szóló részt, amelynek feladata nemcsak a jelentés, de a megelőző réteg egységének az igazolása is.

A szóhangzásról korábban már megállapítottuk, hogy e terminus azt a hangalakot nevezi meg, amely a hanganyaggal szemben jelentéssel bír. Az eddigi megkülönböztetések alapján

mindössze annyit állíthatunk, hogy a jelentés nem más, mint szóhangzás, azaz jelentés és hangalak egysége. Csak önmagával definiálható, önmagából adódik, ez a radikális önazonosság azonban nem megmutatható. Ehhez szükség van egy *belső* differenciára, *újabb* különbségek bevezetése által: ez a réteg két olyan mozzanatot tartalmaz, amelyek a megelőző grammatikai szintekből hiányoznak – az intencionális iránytényezőt [der intentionale Richtungsfaktor] és a materiális tartalmat [der materiale Inhalt]. A nominális és verbális szójelentésekben egyebek mellett megkülönböztethető még a formális tartalom [der formale Inhalt] is. A materiális tartalom a tárgyat minőségileg határozza meg azáltal, hogy meghatározott ismertetőjegyeket utal ki számára. A formális tartalom ezzel szemben nem explicit, hanem funkcionális módon van ott a jelentésben, mint ami a tulajdonságokat strukturált egységgé formálja. A jelentésmozzanatokkal egy időben bukkannak fel a tárgyak, amelyeket az előbbiek minden szempontból meghatároznak. Nem könnyű megválaszolni a kérdést, milyen viszonyt tételez *Az irodalmi műalkotás kép és nyelv*, illetve nyelvi és azon túli között, a kettő közötti folytonosság ugyanis olyan tökéletesen valósul meg a szövegben, hogy ez az észrevétlen átmenet önmagát teszi tetten érhetlenné. A materiális és a formális mozzanatok maradéktalanul illeszthetők a hozzájuk tartozó tárgyak felépítéséhez, a kettejük közötti különbség megint csak nem megnevezhető, sőt akár még össze is téveszthetők. Az ellenőrizhetetlen felcserélhetőségnek ez a lehetősége legalább akkora veszélyt jelent a fenomenológia számára, mint grammatika és logika olykor megtévesztően azonos megjelenésmódja.²⁸ Csakis ezért és nem másért, szigorúan meg kell különböztetnünk az intencionális iránytényező mozzanatát a jelentésegységen *belül*, hogy megelőzzük a téves azonosítást azzal, ami ezen *kívül* található. Ezzel egyidejűleg az intencionalitás tényezője *önmagától értetődően* nevezi meg a vonatkozást, amely a megkülönböztethetlenség veszélyének elkerülése végett szükségszerűen állítja helyre/elő nyelv és kép vagy nyelvi és nem nyelvi kapcsolatát.²⁹ Diszkurzív funkciója így ellentmondásos, az ellentétes funkciók mégis kompatibilisek egymással. Mindemellett lehetetlen eldönteni, hogy az intencionális

²⁸ Ez az ellentmondás Ingardennél szerkezetileg azonos azzal, amelyet Szegedi Nóra Husserlnél azonosít: a noéma és az aspektusok közötti különbség, a noéma „többlete” nem érhető tetten, ezért van szükség az intencionális aktusok bevezetésére. Ez az összekapcsolódás tehát egyben megkülönböztetés is.

²⁹ Az intencionális iránytényező meghatározása így hangzik: „Diejenigen Momente der Wortbedeutung, welche den Gegenstand hinsichtlich seiner qualitativen Beschaffenheit bestimmen, nennen wir den *materialen* Inhalt der Wortbedeutung, dagegen dasjenige Moment, in welchem sich das Wort gerade auf diesen und auf keinen anderen oder – in anderen Fällen – auf einen solchen Gegenstand »bezieht«, nennen wir den *intentionalen* Richtungsfaktor.” INGARDEN, *I. m.*, 63.

iránytényező a szójelentésen belül vagy azon kívül található, hiszen ha jelentés és tárgy maradéktalanul lefedheti egymást, megkülönböztető funkcióját csak kívülről gyakorolhatja, ugyanakkor a jelentést belülről kell konstituálnia. Hogy Ingarden elfedje a jelentés tautologikus definícióját, olyan mozzanatokat vezet be a leírásba, amelyekről nem tudni, hogy már a leíró nyelv előtt is léteztek, vagy csak a diszkurzus szükségszerűsége hozta őket létre, hogy a különbség kívülről vagy belülről származik. A továbbiakban az intencionalitás fogalma vezérli majd az elemzést, amelynek során ez a vizsgálódásokat lehetővé tevő és újból és újból mozgásba hozó fenoménként fog megmutatkozni.

Előbb azonban azt a szöveghelyet vesszük szemügyre, amely példaszerű értelmezője lehet az intencionális iránytényező paradox szerkezetét alkotó szükségszerűségnek, az előbb említett ellentétes tendenciák korrelációjának. Egy tárgy kvalitatív ismertetőjegyeinek, vagyis a materiális tartalomnak mint önálló jelentésmozzanatnak az elhatárolása, illetve meghatározása első pillantásra azért tűnhet problematikusnak, mert ezekről a tulajdonságokról ugyanolyan joggal állítható, hogy képi természetűek, mint az, hogy a nyelvhez tartoznak. A jelentés belsejét konstituálva csakis nyelvek lehetnek, viszont semmilyen nyelvi kategóriának nem feleltethetők meg. „Vegyük pl. a »színes dolog« kifejezést: materiális tárgya csak abban a tekintetben határozza meg az intencionális tárgyat, hogy annak dolognak és színesnek kell lennie; az azonban, hogy ennek a dolognak milyen színűnek kell lennie, semmilyen értelemben sincs a jelentésben megadva. [...] Tehát az illető szó materiális tartalmában egyfelől meg kell lennie a mozzanatnak, amely az intencionális tárgyat abban a tekintetben határozza meg, hogy egyáltalán »színesnek« kell lennie, másrészt viszont jelen kell lennie annak a mozzanatnak is, amely meghatározza, hogy »valamilyen« meghatározott színe van.”³⁰ Ha a szójelentések önazonosságának abból a feltételéből indulunk ki, hogy minden egyes szónak rendelkeznie kell önálló hangalakkal és materiális tartalommal, akkor az utóbbi tétel (akárcsak az előbbi) minden alkalommal szükségszerűen bizonyítatlan marad. A „színes” szójelentés materiális tartalma nem adható meg másképp, mint úgy, hogy ennek „színesnek” kell lennie, illetve hogy a dolognak „valamilyen meghatározott színe van”. A „dolog” szójelentés materiális tartalma pedig nem más, mint az, hogy az adott tárgy „dolog” és

³⁰ *Uo.*, 74./67.; „Wenn wir z.B. den Ausdruck »farbiges Ding« nehmen, so bestimmt sein materialen Inhalt den intentionalen Gegenstand nur hinsichtlich dessen, daß es ein Ding und ein farbiges Ding sein soll; welcher Farbe aber dieses Ding sein soll, ist in der Bedeutung in keinem Sinne angedeutet. [...] Es muß also in dem materialen Inhalt der betreffenden Wortbedeutung einerseits dasjenige Moment vorhanden sein, das den intentionalen Gegenstand hinsichtlich dessen bestimmt, daß er überhaupt »farbig« sein soll, andererseits aber auch dasjenige, welches bestimmt, daß er »irgendeine« *bestimmte* Farbe hat.”

„színes”, azaz a tárgynak „színes dolognak kell lennie”. Nem követel semmilyen rendkívüli szövegolvasási kompetenciát annak kimutatása, hogy a materiális tartalomról szóló szövegrész szerint egy szójelentés jelentése csak önmagával *vagy* egy másik szóval adható meg. Minél magától értetődőbb ez az állítás, következményei annál fenyegetőbbek a logikai alapú ismeretelmélet számára. Ahogy a szójelentésnek, úgy a materiális tartalomnak is belülről kell széthasadnia, hogy mint olyan adottá válhasson, önmagát egy olyan feszültségteli viszonyra kell alapoznia, amelyben az elemek közötti különbség rögzíthetetlen és áthidalhatatlan. Azaz a továbbiakban (és ez az előzőek fényében már nem okozhat meglepetést) a materiális tartalom tautológiája konstans és változó mozzanat dialektikájává szelődül – a „színes” ismertetőjegy szükségszerűen implicálja a szín meghatározottságát, a konstans tulajdonságot bármely változója helyettesítheti, ezzel megmutatkozásának hiányát kiegészítheti. A „színes” szójelentés konstans mozzanata jelenthetné azt az abszolút önazonosságot, amely mint önmagából adódó fenomén azért megtapasztalhatatlan és elfeledett, mert maga nem nyelv, nem ismételtető, hanem a nyelv és a tapasztalat feltételét képezi.³¹ Ez az elfeledve elfedett konstancia azonban mindaddig elfelejtett marad, amíg meg nem különböztetjük saját ellentététől, a változó mozzanattól. A konstans jelentésmozzanat önazonossága csak egy tetszőleges változó felől válhat egyáltalán jelentéssé, s így megtapasztalhatóvá, amelyben viszont éppen önazonossága vesz el. Ha az önazonosság csak a másság felől válhat láthatóvá, s ha az ismétlést a változás teszi érzékelhetővé, akkor sohasem lehetünk benne biztosak, hogy a keresett fenomént fedtük fel. A fenomenológiai vizsgálódás nyelvi történések szüntelen színrevitele, a logika megalapozása felé haladó teleológiának nem véletlenszerű botlása a tautológia, hanem a legmélyebb alapja és eredete. Ebben az ismétlés és a különbség egyaránt sikerületlen, a szójelentés sem változó, sem konstans tendenciáinak beteljesítésével nem jöhetne létre.

A szójelentés aktuális és potenciális állománya című fejezet az immanens jelentésmozzanatok után áttér a jelentés mibenlétének tárgyalására, amely szerkezetileg a konstancia és a változás összeegyeztetésének kísérletét *ismétli meg*. Ingarden itt azonos jelentésű kifejezéseket vesz szemügyre, és felteszi a kérdést, hogy miben áll ez az azonosság, illetve hogy a különböző kifejezések jelentése között valóban azonosság áll-e fenn. „Például ezt mondjuk: »a 'négyzet' szó 'egyenlő oldalú, derékszögű paralelogrammát' jelent (azaz a mi

³¹ Az ismételtetéshez, mint a tapasztalat és a nyelv feltételéhez: Jacques DERRIDA, *Signatur Ereignis Kontext*, ford. Werner RAPPL = Uő., *Limited Inc*, Passagen, Wien, 2001, 15-41.

terminológiánk szerint: ez a materiális tartalma).«³² Csakhogy ez a materiális tartalom másképp is kifejezhető, például „ezt is mondhatjuk: egyenlő oldalú, derékszögű paralelogrammát [jelent], valamilyen hosszúságú oldallal”. Mivel itt minden szónak *saját* és szigorúan azonos materiális tartalma kell, hogy legyen, így a kifejezések jelentése sem lehet azonos: „Ha viszont egy jelentés »formális objektumán« valami olyasmit értünk, ami *kizárólag* azokkal a kvalitatív jegyekkel rendelkezik, amelyeket a jelentés materiális tartalma utal ki számára explicit módon, akkor a vizsgált jelentések formális objektumai pontosan olyan mértékben *különbözőek*, mint maguk ezek a jelentések.”³³ Ez a meghatározás a szót mint idiómát definiálja, amelyben hangalak, materiális tartalom, jelentés és formális objektum megkülönböztethetetlenek egymástól. Hogy az önmagából adódó, önazonos, egymástól elszigetelt és különböző szóhangzások között mi létesít kapcsolatot, arra a fogalom potenciális és aktuális jelentésállománya adja meg a választ. A négyzet fogalma magában foglal minden materiális ismertetőjegyet, amelynek aktualizációja az egyik jelentéssel, potenciális állománya pedig más jelentésekkel azonosítható. Ami végső soron azt jelenti, hogy az indifferens önazonosság feltétele egy úgyszintén belső differencia: az aktualizált jelentés csak azáltal mutatkozhat meg, hogy egyidejűleg potenciális variációira hasad szét. Ugyanis ha a jelentés önmagából adódó léte megtapasztalható és *szóvá tehető* lenne, ha ez önmagából is megmutatkozna, nem lenne szükség újabb és újabb különbségek, mint *közvetítő közegek* bevezetésére. Az intencionalitás, amely a nyelv létmódját nevezi meg, a diszkurzus minden pontján ebben a különbségben szituálódik. És mert az eddigiekből már láthatóvá válhatott, hogy a hangalak, a jelentés és a többi terminus egyrészt két ellentétes terminus feszültségének feloldásaként, egy apória dialektikára fordításaként működnek,³⁴ másrészt

³² INGARDEN, *I. m.* 90./86. „Wir sagen etwa: »Das Wort 'Quadrat' *bedeutet* (d.h. in unserer Terminologie: hat den folgenden materialen Inhalt), ein gleichseitiges, rechtwinkliges Paralelogramm'.”

³³ *Uo.*, 91./87-88. „Wenn man aber unter dem »formalen Objekt« einer Bedeutung etwas versteht, was ausschließlich diejenigen qualitativen Beschaffenheiten besitzt, die ihm in dem materialen Inhalt der Bedeutung explizite zugewiesen sind, so sind die formalen Objekte der untersuchten Bedeutungen in genau demselben Maße *verschieden* wie diese Bedeutungen selbst.”

³⁴ Míg az apória feloldhatatlan feszültsége a negativitással és egyfajta önfelszámoló mozgással hozható összefüggésbe, addig a dialektikának általában a produktivitás és teremtés, alkotás teljesítményét tulajdonítják. Az apória két, a dialektika pedig három elem viszonya, ez utóbbi ugyanis mindig tartalmaz egy többletet, a szintézis olyan tudását, amely korábban nem létezett. A szintézis azt a viszonyt teszi explicitté, amelynek lényegileg kell különböznie az ellentétektől, hogy pozitivitással bírjon. A szójelentés aktuális és potenciális állománya csak úgy hozható összefüggésbe egymással, ha belép a diszkurzusba a fogalom terminusa, amely megkülönbözteti és összeköti az ellentéteket. A fogalom viszont – mivel csak a potenciális tartományt integrálja,

pedig önmaguk is egy ugyanilyen alakzat által konstituálódnak, ezért joggal állítható róluk, hogy intencionálisak, hiszen sem az idealitás, sem a realitás, sem a radikális önazonosság, sem az abszolút különbözőség pólusán nem rögzíthetők. Szigorú értelemben vett fenoméneknek nevezhetők: egy különbség közbejötté teszi őket egyáltalán megmutathatóvá, amely különbség viszont csak a megkülönböztetett ellentétek által, de közvetlenül nem megmutatkozó.³⁵

az aktualitást pedig külsővé teszi – csak annyiban állítja a különbséget, amennyiben terminológiailag különbözik a potencialitástól. A tartalmi vagy materiális mozzanat szerint a fogalom semmi újat vagy pozitívumot nem tartalmaz a potencialitáshoz képest. A különbségnek nincs jelentése, pusztán terminológiai, vagyis ezt nem más, mint a hangalak hozza létre. A különbség tehát ezek szerint abból az aktualitásból (ami végső soron egy érzékelhetetlen inskripció) származik, amelynek a potencialitás kölcsönzött jelentést. Az ellentétes állományokat tehát az aktualitás (egy az érzékek és a kogníció számára nem adott bevésés) különbözteti meg, és a potencialitás kapcsolja össze. Amellett, hogy a szövegnek ez az *implicit* állítása önmagában is elgondolkodtató, felmerül a kérdés, mi lehet az a különbség, amely a fogalom pozitivitását adja, ha egyszer ez nem mutat fel semmi újat sem az egyik, sem a másik pólushoz képest. Mindez érthetővé válhat, ha figyelembe vesszük, hogy az apória tapasztalati szempontból a két, egymást kizáró állítás közül csak egyet enged megmutatkozni. A szintézis egyedül az azonosságot érzékeli (nyilván nem függetlenül az önazonosság logikai (elő)feltételétől, amely *kizárja* a nyelvet mint retorikát, ahol is az önazonosság hiánya éppenhogy *lehetővé teszi* a megnevezést, a nyelvműködést), egyidejűleg azonban a különbség is konstituálja. A szintézis *lehetősége* a bizonyítéka annak (ha az azonosság nem feltételezné inherensen a különbséget, a szintézis mint többlet nem lehetne megtapasztalható), hogy a dialektika nem megszünteti, csupán elfelejti a feszültséget, elfedi a különbséget. Bár a dialektika harmadik elemében ott dolgozik az aktualitás mint különbség, azt – éppen ezért – mégsem lehet megmondani, különbözik-e az ellentéteitől vagy sem. E különbség, elfelejtett maradék nélkül a diszkurzus nem kelthetné a teleológiának, mint a tudás felhalmozásának és megőrzésének a látszatát, amely látszat feltétele e maradék elfelejtése.

³⁵ Derrida *A hang és fenomen*ben az abszolút önazonosság ideális egységének formáját, biztosítékát az élő jelen jelenlétében mutatja föl. A jelen mint forma teszi lehetővé a noéma végtelen és *változtalan megismételhetőségét*, illetve ad helyet a reális végtelen különbözőségének, *megismételhetetlenségének*. A husserli megkülönböztetéseket, mint Derrida rámutat, a jelenlét és távollét kizáró ellentéte motiválja, s nem független ettől, hogy az idealitást az az írás nyitja meg, amely viszont se nem ideális, se nem reális (Jacques DERRIDA, *Die Stimme und das Phänomen*, ford. Hans-Dieter GONDEK, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 125). Jelenlét és távollét különbségét – akárcsak ismételt és ismételtetlen ellentétét – a nyelv teszi lehetővé, ugyanakkor lehetetlenné és megalapozhatatlanná is, ahogy ez egy retorikailag tudatos olvasás által meggyőzően bizonyítható. A fenomenológiai analízisnek ennél fogva nem pusztá példája vagy eszköze a nyelv, hanem az őt alkotó létmódja, közege, lehetőségfeltétele. Ezért írja Derrida, hogy az – eddig általunk több aspektusból szemügyre vett – megkettőződés, szétválás, megkülönböztetés, *Verdoppelung* a fenomenológia lehetősége (20), s ez nem más, mint a nyelv közege, a nyelv, amely lehetővé teszi és megőrzi ezt a differenciát, és a differenciát, amely lehetővé teszi és megőrzi a nyelvet (23). A tiszta fenomenológia dimenziója a nyelv által megnyitott

A magasabb fokú jelentésegységek vizsgálata a tisztán intencionális tárgyítus tételezéséhez vezet el. A mondatok a szójelentésekhez képest új, önálló tárgyítást képeznek. Éspedig azért önállóak, mert mindenekelőtt intencionálisak. Ahogy a nominális szójelentések által alapozták meg saját önállóságukat az önálló funkciószavakkal szemben, hogy intencionális iránytényezőjük saját tárgyat vázolt, úgy most a mondatok is úgy különülnek ki egységként az egyszerű szavak vagy kifejezések rendszeréből, hogy valami tőlük különbözőre, önmagukon túlra mutató funkcionális-intencionális egységet képeznek [eine auf etwas von ihm selbst Verschiedenes, über sich selbst *hinausweisende* Einheit]. Vagyis a nyelv minden egysége csak egy radikálisan más, heterogén egység felől felismerhető. A grammatikai szintek teleológiájában érvényesülő funkcionalitás elve minden szintet egy rákövetkező felől tesz adottá, semmilyen grammatikai kategória nem tárgyalható anélkül, hogy ne tételeznénk vele együtt egy magasabb rendű funkciót, egy újabb különbséget. A hangalak és hanganyag fejezetben ezt a definíció folyamatos elhalasztásában figyelhettük meg. Az aktuális jelentést csak olyan módon tehetjük szóvá, ha az már nem önmaga, hanem a potenciális jelentésállomány felől volt elgondolva. A mondat mint olyan nem létezhetne egy intencionális mondatkorrelátum és egy ábrázolt tárgyítást nélkül. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi képződmények leírása már azelőtt létrehozott egy különbséget és ezzel egy újabb terminust, mielőtt az adott szint leírását elvégezhetné volna. Vagyis a kogníció nyelve, amely a létezőt ragadja meg intencionálisan és írja le, önmagából egyidejűleg egy többletet, fölösleget is kitermel, amely ezután a diszkurzuson belül önállóan kezd el működni. Mivel ez a többlet

oppozíciók közötti szakadék, az a „semmi”, távolság, amelyet olvasatunk az intencionalitás helyeként azonosított, és amely egyszerre tette lehetővé a – nem szubsztanciálisan, hanem funkcionálisan elkülönülő (53) – fogalmak megkülönböztetését és hasonlóságát, folytonosságát. Az ellentétek lezárhatatlan felcserélődésének ez a hely nélküli helye, szakadéka, ilyen értelemben vett intencionalitása volt az oka annak, hogy az ellentétek egyik pólusának (a reálisnak) a redukciója végtelen feladatnak, az önazonosság megalapozhatatlannak, a nyugvópont pedig elérhetetlennek bizonyult, hiszen – ahogy megfigyelhettük – a vizsgálódás közegét ezek együttesen, korrelatív, aporetikus módon konstituálják. Hogy a fenomenológiai diszkurzus működésének, illetve a jelölés, megértés és tapasztalat paradox feltételrendszerének derridai elgondolása pregnánsabb módon lépjen elő, talán nem is az idézett szöveghez, hanem a francia filozófus későbbi munkáihoz érdemes fordulni, amelyekben már nem annyira a logocentrikus hagyomány kimutatása, sokkal inkább az egymástól függetlenek tételezett (mert egymást kizáró) fogalmak kölcsönös feltételezettségének, komplementer, aporetikus viszonyának a bizonyítása a tét. A jel (vagy minden tárgyítást) egyszerre ismételhető és ismételhetetlen karakterének értelmezéséhez például, – ami Ingardennél is központi probléma –, megkerülhetetlen az *iterabilitás* fogalma, melyet Derrida legelőször a *Limited Inc* című kötetében vezet be, de ugyanilyen releváns lehet ebből a szempontból materialitás, emlékezet és archívum összefüggése is (például a *Papier Machine* című kötetben. Uő., *Maschinen Papier*, ford. Markus SEDLACZEK, Passagen, Wien, 2006).

nem a tudat, nem is a szándék vagy a husserli intencionális aktus terméke, nem állhat kognitív ellenőrzés alatt – éppen ellenkezőleg: a tudat paradox feltételét, intencionális létmódját alkotja. Az intencionalitásról mint viszonyról kiderült, hogy megjeleníthetetlen, mivel ezt rendre a köztességgel, átmenettel, aktivitással, mozgással vagy átvittel azonosított vagy összefüggésbe hozott (nem)létezőt, „semmit” mindig már önnön feleslegei, pótlékai helyettesítik. A helyettesítő elemeknek egy nem előrelátható vagy tudatosan kontrollálható többlet felőli érzékelhetősége, azaz a nyelv szupplementáris működése egyfelől arra figyelmeztethet, hogy az érzékelés és tapasztalat a saját maga által létrehozott többletnek kiszolgáltatott, másfelől pedig arra, hogy éppen ez kérdőjelezi meg a létrehozás, vonatkozás, alkotás és cselekvés kategóriáit, vagyis az előbbi feltételezést is, amely a tapasztalás – noha tudattalan – performatív teljesítményét állította. Így az, hogy az analízis minden megkülönböztetése a leírást és meghatározást lehetővé tevő szükségszerű pótlék csupán, szintén csak feltételezhető, hiszen nem tudható például, hogy a mondat terminológiai funkciója az, hogy egységet kölcsönözzön a szójelentéseknek, vagy pedig a szójelentések funkcionálisak abból a szempontból, hogy lehetővé teszik a mondat mint részekből álló egész megragadását. Mindaddig azonban, amíg a korrelátumnak csak az egyik elemét tekintjük funkcionálisnak vagy pótlólagosnak, s a másikat pedig az előbbihez képest önállóan, a probléma egy formális paradoxon vagy ellenvetés formájában fog felmerülni, kiküszöbölése pedig – mint amilyen az Ingardené is – egy végtelen kísérletté válik. Így az intencionalitás és a fenomén fogalma is a teleológia, mint a vulgáris időfogalom keretei közé rögzül, mindkettő a megismerésnek pusztá funkciójává redukálódik.

Hogy a grammatikai szintek egyidejű korrelációja, és egy egyirányú, funkcionális meghatározottságból való kiszabadításuk nem a nyelvtől független értelmezés kérdése, hanem implicit állításként ott áll Ingarden szövegében is, a jelentésalkotásról mondottak teszik beláthatóvá. Az adott szöveghely olvasásakor megállapíthattuk, hogy egyfelől az aktuális szójelentés önazonosságát a potenciális állomány teheti olvashatóvá, másfelől a meghatározatlan potencialitás megjelenése is rá van utalva saját aktualizációjára, a kettő viszont nem érzékelhető egyidejűleg, még akkor sem, ha a diszkurzus ezt az apóriát a fogalom tiszta idealitásával fedi el. A vonatkozás vagy intencionalitás, végső soron a nyelv működésmódját egy érzékelhetetlen önazonosságnak a másság felől való feltárulásában azonosítottuk, amely másságnak vagy potencialitásnak szintén nincs önálló léte a fogalom idealitásában, hanem csak az aktuális érzékelésben jelenik meg. Ez a korreláció a jelentésérzékelés két ellentétes aspektusát felcserélhetővé teszi, és amit ebben a történetben nem érzékelhetünk, az az, hogy mikor ragadtuk meg a jelentés potenciális, és mikor az

aktuális állományát. Az intencionalitás eszerint nem más, mint a kettő megkülönböztethetlenné válásának, felcserélődésének az *eseménye*, amely nem tisztán ideális, nem is kizárólag érzéki, de mindkettő egyszerre. Ingarden azzal véti el az ontológiai differenciát, hogy ezt az önmagán belül heterogén egységet pozitíválja és megjeleníti, önálló tárgytypusként, s ezzel köznapi értelemben vett fenoménként tételezi.³⁶ A tudomány metanyelve, bármilyen fenoménről legyen is szó, a referencialitást mint intencionalitást tematizálja – a dologi struktúrát mint két létező közötti viszonyt vizsgálja. Bár épp egy narrációnak ellenálló mozzanatot narrativizál, és ezzel meg is feledkezik arról mint saját létmódjáról és feltételéről, valamilyen módon mindig is megérti ezt az intencionalitást, azokból a létezőkből, amelyeket szétválaszthatónak vélt. A metanyelvi narráció a tárgyakat ezért minden szövegben a megismerés ellentétes aspektusaiként viszi színre, e tárgyakat önálló, egymástól független létezőknek színlelve. A metanyelv megkülönböztetései így még akkor is önreflexívek, intencionálisak, nyelvi létmódúak, ha erről a tudományos beszéd megfelelnek.

Az érzékelés üres helye

Tapasztalat és kogníció, érzékelés és értelmezés viszonyát, vagy az aktualitás érzéki és a potencialitás absztrakt mozzanatának összefüggéseit a fenomenológiai diszkurzus – mint láthattuk – egy időbeli, genetikusan levezetés által határozta meg. Abból, hogy ez a megkülönböztetés nyelvi felcserélhetőnek és reverzibilisnek mutatkozott, az érzékelés interpretatív teljesítménye csupán csak feltételezhető, azonban sem logikailag, sem empirikusan nem bizonyítható. Az viszont ezek után biztosan állítható, hogy az intencionalitás mint értelemkonstitúció nem az érzetadatokat alakítja át a tapasztalatban adott tárggyá, azaz nem a létezők közötti utalásvonatkozást, hanem az érzékelést és a tapasztalatot is megelőzőt, érzékelhetetlent és elgondolhatatlant nevezi meg. Így az intencionális aktusra való fenomenológiai reflexió legalább annyira elképzelhetetlen és kognitív módon kivitelezhetetlen, uralhatatlan, mint amennyire – ezzel szemben – az is sejthető, hogy az érzékelés, észlelés és gondolkodás önmagában semmi más, mint ez a szüntelen (nemlétező, csak tételezhető) reflexió. Azt, hogy mivel jár a tudat intencionális létmódjának belátása, talán

³⁶ Az ontológiai és az episztemológiai kérdésirány – ahogy az eddigiekből láthatóvá válhatott – egymástól aligha elválaszthatók, erről tanúskodhat Ingarden későbbi, *Az irodalmi műalkotás megismeréséről* című műve, amely mind érvelésmódját, mind felépítését tekintve a megalapozó vizsgálódásokat követi, ismétli meg. Uő, *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*, Niemeyer, Tübingen, 1997.

az irodalom fikcionalitása példázhatja leginkább. Ingarden egy helyen az irodalmi műben szereplő kijelentő mondatok „kvázi-ítéletserű karakteréről” beszél,³⁷ azt magyarázva, hogyan lehetséges az irodalom komolytalan komolysága, fiktitívása, igaz és hamis kategóriáinak különös felfüggesztése. A fikció tiszta intencionalitása megelőzi igazság és hamisság, állítás és tagadás oppozícióit, hiszen az irodalmat értelmetlen ilyen szempontokból faggatni. És – némiképp ellentmondásosan – éppen ez teszi lehetővé, hogy belefeledkezzünk az ábrázoltak világába, hogy a tiszta intencionalitás tudata eltűnjön és ezáltal az olvasás mégiscsak hitet és igazságértéket előlegezzen meg; valamint ez a felfüggesztettség a lehetősége annak is, hogy például a történelmi regény esetében, – amelyet Ingarden hosszasan tárgyal –, összehasonlításokat végezzünk a reális és a regényvilág között, s a hasonlóságot és azonosságot az igazsággal, a különbséget és eltérést a valótlansággal hozzuk összefüggésbe. Fikció és valóság különbségét az intencionalitás hozza létre, miközben ezek tulajdonképpen nem is különböznek egymástól, hiszen alapvetően mindketten intencionálisak. A fikció nem valótlanság, hanem az intencionalitás szüntelen tudata, az intencionális aktus permanens reflexiója (de vajon melyik az a tudat, amely erre hasadás nélkül képes?): „itt a mondatok megértése közben tudatunk nem irányul közvetlenül reális vagy a reális szférában gyökerező tényállásokra vagy tárgyakra, s intencióinkkal sem kötődünk ehhez a szférához, mintha a tisztán intencionális korrelátumtartalmakat észre sem vennénk, hanem ellenkezőleg, magukat ez utóbbiakat helyezzük ki a realitásba, és tételezzük ott a meg nem szűnő tudattal, hogy a mondatjelentés intencionalitásából erednek.”³⁸ Az egyidejű jelenlét és távollét paradoxona csak kettősségek inverziójával és keresztezésével kifejezhető, ettől azonban nem lesz kevésbé aporetikus az állítás. Ekkor már ahelyett, hogy az intencionalitás egy viszonyt, kapcsolatot vagy átmenetet nevezne meg, e viszony lehetőségeként lép elő, vagyis nem összeköti, hanem megelőzi, lehetővé és felcserélhetővé teszi az ellentéteket. Az irodalom logikai, etikai kategóriáknak, ellentéteknek való ellenállásának képessége tisztán intencionális létmódjában rejlik, vonzerejét pedig, – mivel az intencionalitás mint lényeg semmi –, a legkülönbözőbb tulajdonságok végtelen cserélhetőségének köszönheti: „az irodalmi művekben szereplő állító mondatok az ítéletmondatok külső *habitusával* rendelkeznek, de ennek ellenére nem *valódi* ítéletmondatok, és nem is akarnak azok lenni.”³⁹

³⁷ INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, 166-179.

³⁸ *Uo.*, 175.

³⁹ *Uo.*, 172.

Az irodalmi mű konkretizációinak sokfélesége és lezárhatatlan lehetősége szubsztanciális azonosításokra csábít, az irodalom rejtegeti az intencionalitásról való elfeledkezés legveszélyesebb következményeit, ugyanakkor területe nem más, mint a reflexió par excellence lehetősége. Ideje feltenni a kérdést, miben ragadhatjuk meg mégis Ingarden nyomán az irodalmi mű ismételhetőségének lehetőségét, az önazonosság jelenét, idealitását. A sematizált látványok és az ábrázolt tárgyiságok rétegeinek felépítése strukturálisan felcserélhető a nyelvi szintek felépítésével, a leírás módjának aprólékos nyomon követésétől ezért ezúttal eltekinthetünk. Az az érvelés megisméltése nélkül is kijelenthető, hogy az ábrázolt tárgyiságok aktuális mozzanatai végső soron megkülönböztethetetlenek a jelentés és materiális tartalom aktualitásától.⁴⁰ Ez az önazonosnak tételezett aktualitás mindannyiszor inskripcionálisnak, vagyis – az intencionalitás helyéhez hasonlóan – érzékelhetetlennek és megtapasztalhatatlannak bizonyult.⁴¹ Ebből adódóan nevezi Ingarden az irodalmi művet sematikus képződménynek – a tárgyak aktuális látványai (melyeknek identitását és ismételhetőségét Ingarden az eddigi mintázatokhoz hasonló ellentmondások által mutatja ki) önmaguktól még nem, csak egy potencialitás felől mutatkoznak meg, s ezek a „meghatározatlan” vagy „üres” helyek adják az aktualizáció lehetőségét, amely aktualizációk vagy olvasatok egyediek, szubjektívek és (történetileg is) különbözőek lehetnek.⁴² Végeredményben az irodalmi mű nem más, mint egy sematikus váz üres helyekkel, amelynek formális jelene, ittléte, ismételhetetlen *önazonossága* csupán *feltételezhető*, de egyfelől éppen ez a megisméltetlenség képezi az ismétlés *lehetőségét*, ahogy az aktualitás a potencialitás

⁴⁰ „Mert az egyszerű nominális kifejezések, pl. »asztal«, »ember«, stb. esetében a kifejezéshez tartozó intencionális tárgy, materiális határozmányait illetően, konstitutív természetének csupán *egyetlen* mozzanatában van explicit módon és aktuálisan kifejezve, úgyhogy például az ember-volthoz tartozó elengedhetetlen materiális határozmányokat már csak implicit módon és potenciálisan értjük hozzá.” *Uo.*, 256.

⁴¹ Vö. Paul DE MAN, *Hypogramma és inskripció*, ford. NEMES Péter = *Uó.*, *Olvasás és történelem*, Osiris, Budapest, 2002. 395-432.

⁴² „Összefoglalva: a tartalma szerint »reális« tárgy nem valódi, minden tekintetben teljesen egyértelműen meghatározott individuum, mely egyedi egységet alkot, hanem csak *sematikus* képződmény, melyben különféle meghatározatlan helyek vannak és véges számú pozitív határozmány járul hozzá, bár ami formáját illeti, teljesen meghatározott individuumként van kifejezve, s az a feladata, hogy az ilyen individuum látszatát keltse. Az ábrázolt tárgyaknak ez a sematikus lényege nem szüntethető meg a véges irodalmi művekben, bár új, pozitíve felvázolt tulajdonságok hozzáfűzésével egyre több meghatározatlan hely tölthető ki és szüntethető meg. Azt lehetne mondani, hogy a benne ábrázolt tárgyiságok vonatkozásában minden irodalmi mű elvileg befejezetlen; mindig további kiegészítést követel, melynek azonban szövegszerűen sohasem érhetünk a végére.” INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, 258.

lehetőségét, másfelől pedig – ahogy megfigyelhettük – az aktualitás is feltételezi a potencialitást, hiszen az aktuális ismételtetlenség a tartalmi realizáció variatív ismételtetősége, *iterációja* felől mutatkozott meg, immár nem önazonosként. Az abszolút ismételtetőség (s ezzel az interszubsztjektivitás is) éppúgy csak feltételezhető, mint az önazonosság ismételtetlensége – kiderülhetett azonban, hogy az identikusan ismételtetőt (például a vázat, sémát, vagy a jelent mint formát) éppen tartalmi kiüresedése és ebből következő megragadhatatlansága teheti ismételtetlenné. A vizsgálódásokból előlépő korrelációk túl ellentmondásosak ahhoz, hogy Ingarden megelégedjen ezzel a sémával: bár az elemzést idealitás és realitás ellentétes pólusainak felcserélődése, jelenlét és távollét, ismételtető és ismételtetetlen rögzíthetetlen oppozíciója működtette, a „*mondatok*”,⁴³ azaz a nyelv továbbra sem a kölcsönös feltételezettség és konstitúció – noha paradox – mintázatainak a helyszíneként mutatkozik meg számára, hanem egy olyan létheteronóm tárgyiságként, amelynek „nem *önmagában* van a létalapja, hanem egy másik létezőre, mégpedig végső soron valami létautonóm módon létezőre utal vissza.”⁴⁴ A mondat „a *létautonómia* értelmében semmi”, teljes mértékben a tőle heterogén ideális fogalmakra és a szubsztjektiv tudatműveletekre utalt. Az irodalmi mű, „s következésképp a tudományos mű”⁴⁵ létezése és interszubsztjektivitása még mindig megmentésre szorul: az önazonosság lezárhatatlan bizonyítása Ingarden részéről egy végső (de sohasem utolsó) tételezéssel, az ideális fogalmak, lényegiségek és ideák *megalapozhatatlan*, de szükségszerű⁴⁶ feltételezésével zárul. Idealitás és realitás tehát a nyelv képződményének leírását tették lehetővé, ezek különbsége viszont a

⁴³ A mondatok interszubsztjektiv azonosságának és a tudatműveletekkel szembeni létheteronómiájának kimutatása „elvi jelentőségű”: „Először úgy látszik, hogy ez az egész kérdéskomplexum egy olyan problémára vonatkozik, amely csupán az irodalomtudományt érdekli, tehát a többi tudomány, s különösen a filozófia számára nincs komolyabb jelentősége. De akkor mi értelme van ezeknek a nehéz vizsgálódásoknak, s miért igyekszünk mindenáron elkerülni a pszichologista megoldást? Csakhogy mindez nem így van. Itt olyan kérdésekkel találjuk magunkat szemben, amelyeknek alapvető jelentősége van a tudománytan, s különösen a logika számára. Mert – mint fenti vizsgálódásaink megmutatták – a tudományos mű az „irodalmi mű” egyik határesetét képezi, melynek legfontosabb különbsége az irodalmi művel szemben az, hogy a tudományos műben a mondatok nem szenvednek kváziítéletyszerű modifikációt, hanem valódi ítéletmondatok. De akár valódi ítéletmondatok, akár nem, mindenképp *mondatok*. [...]” *Uo.*, 364-365.

⁴⁴ *Uo.*, 369.

⁴⁵ *Uo.*, 366.

⁴⁶ „Tehát ha valaki veszélyesnek tartja az ideális fogalmak létezésének a feltételezését, és várákózó álláspontra helyezkedik, akkor csak azt tudjuk neki javasolni, hogy tekintse ezt a feltevést olyan hipotézisnek, amely nélkül sem az irodalmi mű mint valamennyi konkretizációjával szemben azonos tárgyiasság, sem a tudományos mű és az interszubsztjektiv tudomány, sem pedig az irodalmi mű sokféle konkretizációja nem lenne lehetséges.” *Uo.*, 372.

nyelvből származott. Hiszen – Ingarden következtetéseinek egy mélyebb értelmében – a tiszta intencionalitás az, ami a szubjektív tudataktusok ismételhetlenségét és az idealitás identikus ismételhetőségét *tételezi*, de – minthogy a tételezettek közötti különbség, önmaga semmi – feltételes (lét)módját még a legszigorúbb fenomenológia sem cserélheti bizonyosságra.